

HENRIKILLE MUISTOPATSAS

Pyhän Henrikin rakennusperintöä vaalimassa

Pyhän Henrikin saarnahuone Kokemäellä on yksi Suomen ensimmäisistä rakennusuojelukohteista. Saarnahuoneen säilyttäminen keskiajalta näihin päiviin asti, suojeluprosessi suojarakennuksineen 1800-luvulla ja molempien rakennusten korjaushistoria 1900-luvulla kertovat siitä, miten rakennusperintöä on vaalittu Suomessa eri aikoina. Artikkelissa pohditaan myös yhteisön omistussuhteesta riippumatonta osallisuutta historialliseen maisemaan ja sen merkitystä kulttuuriperinnön säilyttämisessä.

Johdanto

Pyhän Henrikin kappeli sijaitsee Kokemäenjoen törmällä muinaisella Teljän kauppapaikalla.¹ Perimätiedon mukaan Piispa Henrik saarnasi ja yöpyi tällä paikalla pienessä hirsiaitassa 1150-luvulla. Rakennus päätettiin suojella kansallisena muistomerkkinä 1830-luvulla. Saarnahuoneen suojaksi rakennettiin tiilinen kappeli, joka on sittemmin myös suojeltu.

Artikkelissa tarkastellaan arkisto- ja kirjallisuuslähteiden avulla Pyhän Henrikin saarnahuoneen ja kappelin suojeluhistoriaa. Saarnahuoneen ylläpito vuosisatojen ajan osoittaa, että sen merkitys paikallisyhteisölle on ollut suuri. Miksi ja miten Pyhän Henrikin saarnahuonetta on vaalittu eri aikoina? Henrik Liliuksen mukaan ”kulttuuriperinnön vaaliminen tyydyttää ihmisen tarpeen kokea itsensä aikaan sidotun fyysishistoriallisen prosessin mielekkäänä osana”. Ihmisen toiminta on kuitenkin aina sidoksissa siihen historialliseen aikaan, jossa hän elää.²

Anna Sivulan mukaan kulttuuriperintöprosessissa aineellinen objekti kuten rakennus saa tehtäväkseen vahvistaa yhteisön yhteenkuuluvuutta ja toimia todisteena sen yhteisesti hyväksymästä menneisyydestä.³ Rakennusperintöä suojelemalla säilytetään myös aineetonta kulttuuria, kuten käyttöä ja rakennuksiin liittyviä muistoja ja tapahtumia. Raja aineettoman ja aineellisen kult-

Kuva 1. Opettaja Fanny Maria Koskinen saarnahuoneessa Kokemäen Raittius- ja sivistysseuran juhlapäivänä 18.6.1924. Saarnahuone oli Koskiselle tärkeä paikka. Pöydällä oli vielä 2000-luvun alussa hänen kirjaillemani kangas, joka on sittemmin viety Kokemäen museon kokoelmiin. Kuva: K. E. Klint, Kokemäki Seuran arkisto.

tuuriperinnön välillä on häilyvä, koska myös rakennusperintöön liitetyt arvot ja merkitykset ovat aineettomia.⁴ Pyhän Henrikin saarnahuone ja kappeli ovat hyviä esimerkkejä aineettomien ja aineellisten arvojen yhdistymisestä.

Pyhän Henrikin muisto elää

Piispa Henrikin historiallisuudesta ei ole varmoja todisteita. Varhaisin kirjallinen kertomus Henrikistä on katolisen kirkon 1200-luvun lopulla laatima pyhimyselämäkerta *Pyhän Henrikin legenda*, joka on Suomen historian vanhin säilynyt kirjallinen teos.⁵ Suomalaisille tutun kertomuksen mukaan Henrik oli Upsalan piispa, joka saapui Varsinais-Suomeen Ruotsin kuningas Erikin mukana niin sanotulla ensimmäisellä ristiretkellä 1150-luvulla. Tarinan mukaan piispa jäi retken jälkeen Suomeen levittämään kristinuskoa ja järjestämään kirkollisia oloja, mutta sai pian surmansa paikallisen talonpojan käsissä. Marttyyrikuoleman jälkeen Henrikistä tuli pyhimys, jota pidetään edelleen Suomen kansallispyhimyksenä.⁶

Piispasta on tehty myös kansanomaisen runolaulu *Piispa Henrikin surmavirsi*. Sen tarkkaa ikää ei tiedetä, koska kansankielinen kertomus levi-

si suullisena perintönä ja sai kirjallisen muotonsa vasta uuden ajan alussa.⁷ Kertomusten sisältö eroaa toisistaan jonkin verran, eikä kummassakaan ole mainittu Kokemäkeä. Kokemäellä on kuitenkin säilynyt perimätieto, jonka mukaan piispa Henrik olisi saarnannut ja viettänyt viimeisen yönsä Ylistaron kylässä sijaitsevassa pienessä aitassa.⁸

Varhaisin kirjallinen lähde, jossa piispa Henrik yhdistetään Kokemäellä sijaitsevaan aittaan, on Sigfrid Aronus Forsiuksen *Suomen kronikka* 1600-luvun alusta. Sen mukaan tämä kappeliksi vihitty ”yksinkertainen talonpoikainen makuupaikka” oli säilynyt useista tulipaloista, joissa kylän muut rakennukset olivat tuhoutuneet. Lampuodit ylläpitivät rakennusta, jossa kävi suuria määriä pyhiinvaeltajia Henrikin kuoleman muistopäivänä 20. tammikuuta ja kesäkuun 18. päivänä, jolloin muistettiin Pyhän Henrikin pyhänjäännösten translaatiota Nousiaisista Turun tuomiokirkkoon.⁹

Katolisen keskiajan pyhiinvaelluksista Suomessa ei ole säilynyt aikalaisdokumenteja, mutta jo Pyhän Henrikin legendan perusteella voidaan päätellä, että pyhiinvaellus oli osa piispa Henrikin muistamista 1200-luvun lopulla. Ilmeisesti ainakin Henrikin hautamuistomerkki Nousiaisissa, kuolinpaikka Köyliönjärvellä ja Turun tuomiokirkko olivat pyhiinvaelluskohteita keskiajan Suomessa.¹⁰ Köyliön ja Nousiaisten välillä on ollut keskiajalla pyhiinvaellusreitti *Sant Henrikin tie*, jonka varrella on useita Pyhän Henrikin traditioon liittyviä muistopaikkoja.¹¹ Kokemäki ei sijainnut pyhiinvaellusreitillä varrella, mutta toimi paikallisena kulttipaikkana, joka houkutteli myös pyhiinvaeltajia.¹² Forsiuksen mukaan rakennus pysyi kulttipaikkana vielä uskonpuhdistuksen jälkeenkin. Turusta Nousiaisten ja Köyliön kautta Kokemäelle ulottuva Pyhän Henrikin pyhiinvaellusreitti merkittiin maastoon vuonna 1979 ja reitillä on järjestetty vuosittain ekumeeninen pyhiinvaellus vuodesta 1995.¹³

Sant Henrikin kammio

John Ruskin (1819–1900) näki rakennuksen arvot iän mukanaan tuomassa patinassa.¹⁴ Autenttisuus eli alkuperäisen asun säilyneisyyden arviointi on edelleen yksi tärkeimmistä arvottamisperusteista rakennussuojelussa.¹⁵ Autenttisuuden tulisi näkyä perinteisissä työtavoissa, materiaaleissa, käytössä ja sijainnissa. Monumentin säilyttäminen paikoillaan on yleensä perusedellytys autenttisuusarvojen säilyttämiselle.¹⁶ Laki rakennusperinnön suojelemisesta vuodelta 2010 ei kuitenkaan mainitse autenttisuutta vaan alkuperäisyyden eli alkuperäistä tai sitä vastaavan käytön, rakentamistavan, arkkitehtuurin tai tyylin ilmenemisen ja jatkumisen.¹⁷

Saarnahuoneen rakennushistoria on epäselvä, mikä ei tietenkään ole yllätys, kun rakennuksen arvellaan olevan peräisin keskiajalta. Sen on kerrottu olleen kaksikerroksinen *luhtiaitta*, jossa oli vielä 1840-luvulla etupuolelta ulkoneva yläosa (otsa) ja välikatto.¹⁸ Topelius tosin kuvaili rakennusta vuonna 1845 rappeutuneeksi *ladoksi* tai *riiheksi*.¹⁹ Rymättylässä muistiin merkityssä tarinassa puhutaan *Sant Henrikin kammiosta*²⁰ ja Porthan kirjoitti 1700-luvun lopulla *puisesta puodista*.²¹ Sekä *puoti* että *kammio* viittaavat aittarakennukseen ja erityisesti luhtiaitan alakerrokseen.²² Maineestaan huolimatta saarnahuonetta käytettiin 1800-luvun puolivälissä heinälatona.²³

Rakennuksen ikää yritettiin pitkään määrittää rakennusteknisten yksityiskohtien avulla. Niilo Valosen mukaan rakennuksen nurkkasalvos ja etuseinän keskimmäisten hirsien varholiitos, jossa hirsiiä ei ole salvottu sivuseiniin, viittaavat jonkinlaiseen keskieuropalaistyyppiseen salvos- ja patsaskonstruktion sekamuotoon. Vastaavaa rakennetta ei esiinny muissa vanhoissa, suomalaisissa aitoissa.²⁴ Oven lyhyet, ulospäin leviävät saranat edustavat varhaista keskiaikaista tyyppiä. Samanlainen sarana on löytynyt Turusta, jossa se on ajoitettu 1300-luvulle.²⁵

Joensuun yliopistossa vuosina 1990 ja 2003 tehtyjen dendrokronologisten tutkimusten mukaan kaksi vanhinta hirttä on kaadettu 1470-luvulla, muut 1500–1700-luvuilla.²⁶ Rakennusta on siis korjattu useaan otteeseen vaihtamalla hirsiiä lahonneiden tilalle. Hirsissä olevista loveuksista näkee, että uudet hirret ovat olleet jo ennen saarnahuonetta jossain toisessa rakennuksessa. Jotkut hirsistä on myös selvästi veistetty vanhasta kuivasta pyöröhirrestä.²⁷ On myös mahdollista, että alkuperäinen rakennus on jossain vaiheessa tuhoutunut ja sen tilalle on rakennettu käytetyistä hirsistä uusi.

Saarnahuone purettiin tiilikappelin rakentamisen ajaksi ja uudelleen kootaessa aitan yläosasta jätettiin pois joitakin ”myöhempien aikojen lisiä”.²⁸ Jukka Jokilehdon mukaan monumenttien suojelussa pyrittiin 1800-luvulla tyylin alkuperäistämiseen ja yhtenäistämiseen. Oleellista oli alkuperäisen kunnan tunnistaminen, jolloin rakennusta korjattaessa voitiin poistaa myöhemmät lisäykset ja palauttaa alkuperäinen muoto.²⁹ Näin on tehty myös saarnahuoneelle. Luhtiaittaa ei kuitenkaan yritetty palauttaa ”alkuperäiseen asuunsa” rekonstruoimalla siihen toista kerrosta, mitä voidaan pitää omana aikanaan yllättävänä ratkaisuna.

Marjatta Erwen mukaan suojeltujen rakennusten korjausperiaatteissa tapahtui muutos, kun Suomenlinnassakin vallalla olleita rekonstruktioperiaatteita alettiin kyseenalaistaa 1980-luvulla.³⁰ Autenttisuuden katoamisen lisäksi rekonstruktioihin liittyy helposti riski vääristä tulkinnoista, jolloin rakennetaankin jotain, mitä ei ole koskaan ollutkaan. Knut Drake on todennut, että historiaa on väärennetty muun muassa Turun linnassa ja Hämeen

linnassa. Erehtyminen on inhimillistä ja siksi suojeltujen rakennusten korjaukset tulisi tehdä niin, että ne ovat myöhemmin poistettavissa ilman vahinkoa.³¹

Vanhimmat kirjalliset maininnat saarnahuoneesta ovat 1600-luvulta ja selvät silminnäkiälausunnotkin 1700-luvulta. Rakennus on aina mainittu vanhan näköiseksi, ja sen periytymistä 1100-luvulta on pidetty uskottavana. Ikä tuo rakennukselle historiallista arvoa ja patina uskottavuutta. Iän tuntu vaikuttaa myös autenttisuuden kokemiseen.³² Rakennuksen autenttisuutta haluttiin ylläpitää vaihtamalla lahonneiden hirsien tilalle vanhoja, käytettyjä hirsii, jolloin rakennus säilyi vanhan näköisenä.

Henrikille muistopatsas

Kiinnostus rakennusten suojeluun heräsi Suomessa 1800-luvun puolivälissä. Romanttinen historiakäsitys korosti kansallista kulttuuria ja nosti esiin historiallisia merkkihenkilöitä ja monumentteja.³³ Pyhän Henrikin saarnahuone oli Suomen ensimmäisiä suojelukohteita senaatin päätettyä rakennuksen suojelusta kansallisena muistomerkkinä vuonna 1839.³⁴ Suojelua olivat esittäneet Kokemäenkartanosta kotoisin ollut Finströmin kirkkoherra Frans Peter von Knorring ja Kokemäen kirkkoherra Fredrik Grönholm.³⁵

Ennen suojelupäätöstä tuomiokapituli pyysi Helsingin yliopiston historian professori Gabriel Reiniltä arvion saarnahuoneen aitoudesta. Rein totesi, että asiaa ei voida todistaa historiallisten lähteiden perusteella, mutta perimätieto on niin vahvaa, että saarnahuone saattaa olla aito.³⁶ Senaatti päätti 12.10.1839, että saarnahuoneen suojaksi rakennetaan kivirakennus, johon liitetään sopiva muistokirjoitus. Varat rakentamiseen kerättäisiin vapaaehtoisilla lahjoituksilla ja koko maan kirkoissa kerättävällä kolehdilla.³⁷

Kirkkoherra Grönholm vastusti saarnahuoneen säilyttämistä paikallaan tiiviisti rakennetussa Ylistaron kylässä. Hän epäili maaperän lujuutta rantapenkereellä ja ehdotti saarnahuoneen siirtämistä ja kappelin rakentamista kirkon viereiselle lujalle kalliopohjalle. Aitan alkuperäiselle sijaintipaikalle voitaisiin pystyttää graniittinen obeliski.³⁸

Tuomiokapituli tilasi suojakappelin piirustukset Turun kaupunginarkkitehti Per Johan Gylichiltä (1786–1875), joka kävi kesäkuussa 1844 Kokemäellä tarkistamassa rakennuspaikan. Hän piti rannan maaperää riittävän kovana, mutta totesi, että rakentaminen edellyttäisi maantien ja muutamien rakennusten siirtämistä kauemmaksi. Gylichin suunnitelmat hyväksyttiin tuomiokapitulissa maaliskuussa 1845. Rakennusten ja tien siirtäminen tuotti kuitenkin vaikeuksia. Lopulta maaherran määräyksestä tie piti siirtää Kokemäen tien-

Kuva 2. Kappelin puistossa on järjestetty juhlatilaisuuksia ja se on ollut suosittu tutustumiskohde Kokemäellä. Valokuva todennäköisesti 1880-luvulta. Kuva: Charlotte Nyberg, Kokemäki Seuran arkisto.

tekovelvollisten kustannuksella. Rakennusten siirtämisestä tehtiin tuomiokapitulin päätös vuonna 1850.³⁹

Hanke eteni niin hitaasti, että valtakunnan lehdissä pelättiin jopa saarnahuoneen ehtivän tuhoutua ennen suojarakennuksen valmistumista. Senaatti vahvisti kappelin piirustukset ja muut asiakirjat toukokuussa 1851. Rakennusurakan sai Kokemäenkartanon isäntä, kamariherra Karl Henrik von Knorring.⁴⁰

Rakennusaikakin venyi pitkäksi. Lääninarkkitehti Georg Th. Chiewitz (1815–1862) teki lopputarkastuksen vasta vuonna 1857. Hän totesi, että rakennus on toteutettu sopimuksen mukaisesti, mutta ”yksityiskohdissa on seikkoja, jotka eivät vastaa kunnollisen ja toimistaan tietoisien toteuttajan toimia, varsinkin kun kyseessä on monumentti, joka tulee kantamaan jälkimaailmalle todistusta nykyisestä rakennustaiteen tilasta maassa”.⁴¹ Olisi kiinnostavaa tietää, mitä nämä puutteet olivat, mutta niitä ei ole lausunnossa mainittu.

Arkkipiispantarkastuksen jälkeen vuonna 1856 tuomiokapituli pyysi vielä lääninarkkitehti Chiewitzia suunnittelemaan kappelin ympärille puiston. Varamaanmittari Johan Henrik Wahlroos teki puistosuunnitelmaan perustuvan maanmittaustoimituksen 9.3.1857. Erottamista ei käsitelty sen kummemmin kapitulin kokouksessa, vaan paikalla tapahtunut maanmittaustoimitus katsottiin riittäväksi eikä lainhuudatusta tehty.⁴²

Kappeli vihittiin käyttöön 18.5.1857, jolloin vietettiin kristinuskon maa-hantulon 700-vuotisjuhlaa. Tapahtumassa kerrotaan olleen läsnä noin 5000 henkeä ja se sai runsaasti julkisuutta valtakunnan lehdissä.⁴³

Puutoukkia ja vihreää hometta

Saarnahuoneen säilyneisyydestä on olemassa hyvin ristiriitaisia tietoja. Ulrik Rudenschöldin mukaan aitta oli 1700-luvun puolivälissä ainoastaan nurkista vähän rappeutunut, mutta hirsi oli edelleen kovaa kuin luu.⁴⁴ Vuonna 1841 mainitaan, että puuaines pohjoisseinällä ja sisäosissa oli virheetöntä.⁴⁵ Tosin jo seitsemän vuotta myöhemmin kirjoitettiin, että lahoissa seinissä viihtyy vihreä home ja pohjoisseinä on kaatumaisillaan.⁴⁶

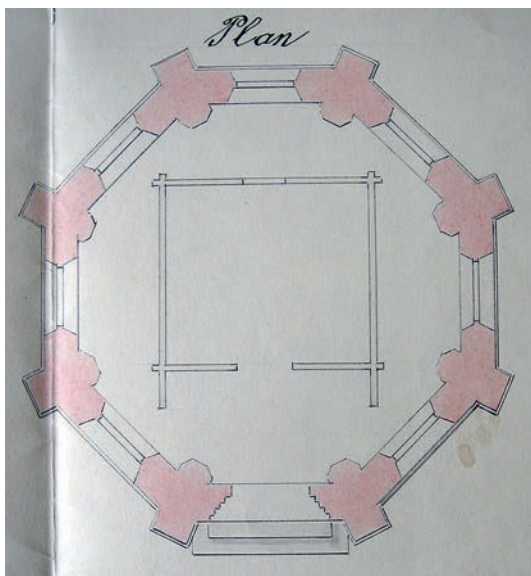
Hirsikehikon huonosta kunnosta alkaa olla mainintoja 1900-luvun alku-puolella. Seinillä on kasvanut vihreää sientä ja hometta, ja hirsissä on ollut lahovaurioita ainakin vuonna 1929 kirjoitetun raportin mukaan. Raportissa mainitaan myös puumatojen aiheuttamat vauriot ja lattialankkujen huono kunto. Ulkoseinien sienikasvuston sanotaan johtuvan siitä, että hirret ovat liian lähellä kappelin kiviseinää ja pysyvät siksi kosteana. Hirsiseinät käsiteltiin tuolloin liuksella, jonka pääsisältönä on borax, lipeäkivi, karboolihappo, schellakka ja natriumsuola.⁴⁷

Vuonna 1953 O. E. Kivistön kirjoittaman muistion mukaan hirsikehikosta valui puutoukan jauhetta, minkä vuoksi hirret pitäisi ruiskuttaa värjäämätömällä konservointiaineella.⁴⁸ Saarnahuone purettiin ja siirrettiin ulos dokumentointia ja kyllästämiskäsittelyä varten vuonna 1955.⁴⁹ Kyllästämiseen käytettiin Woodlife-nimistä kyllästysainetta, jota on käytetty myös Seurasaaressa, jossa kemiallista lahontorjuntaa tehtiin vuosina 1920–92.⁵⁰ Hirsikehikon kokoamisen yhteydessä vaihdettiin kaksi huonokuntoista hirttä. Hirret dokumentoitiin erittäin huolellisesti piirtämällä ja valokuvaamalla.⁵¹

1950-luvun jälkeen saarnahuoneen kunnosta ei ole mainintoja, vaan huomiota on alettu kiinnittää tiilisen suojarakennuksen kuntoon. Vuosina 2005 ja 2015 saarnahuoneelle tehtiin vauriokartoitus. Hirsikehikko oli likainen ja 1950-luvun kyllästämisen jälkeen tapahtuneista hyönteisvaurioistakin oli selviä merkkejä. Ilma kappelissa on kosteaa ja hirsissä olevat lahovauriot etenivät selvästi 10 vuoden seurantajakson aikana.⁵²

Konservoinnilla pyritään pysäyttämään kohteen vaurioituminen ja jatkaamaan alkuperäisten rakenteiden ja materiaalien elinkaarta. Konservoinnin tarkoituksena on myös pitää rakennus alkuperäisellä paikallaan, säilyttää patinaa ja historiallista kerroksellisuutta.⁵³

Senaatin päätöstä säilyttää saarnahuone alkuperäisellä paikallaan voidaan pitää merkittävänä. Suojeltavia rakennuksia alettiin siirtää 1900-luvun alussa ulkomuseoihin. Esimerkiksi Karunan kirkko purettiin ja siirrettiin Seurasaaresseen vuonna 1912.⁵⁴ Senaatti osoitti päätöksellään, että se vaali kohteen autenttisuutta ja noudatti vielä tänäkin päivänä hyväksyttäviä konservoinnin periaatteita. Aitan suojaaminen toisella rakennuksella kertoo siitä, että raken-

Kuva 3. Per Gylichin suunnitelma saarnahuoneen sijoittamisesta kappeliin. Todellisuudessa hirsikehikon ja kappelin seinän väli on pienempi ja oikea etunurkka on kiinni ulkoseinässä. Lähde: Turun maakunta-arkisto.

nuksen materiaalin aitous arvostettiin korkealle eikä sen haluttu tuhoutuvan säiden armoilla.

Paltamossa oli jo joitain vuosia aiemmin suojeltu tallirakennus, jossa Aleksanteri I oli nauttinut aamiaista

vuonna 1819. Keisarin kuoltua rakennus siirrettiin muistohuoneeksi Paltaniemen kirkon viereen vuonna 1827 ja sinne alettiin kerätä keisarin käyttämiä esineitä. Rakennukselle tehtiin erillinen suojakatos vuonna 1869.⁵⁵

Myöhemmin suojarakennuksen toimivuutta rakennuskonservoinnissa on testattu Museoviraston omistukseensa saamalla Myllymäen torpalla, jossa hirsisaunan ympärille rakennettiin lasikuitulevystä suojarakennus vuonna 1984. Suojarakennus purettiin 1990-luvulla riittämättömän ilmanvaihdon vuoksi. Syynä oli myös restaurointi-ihanteiden ja periaatteiden muuttuminen niin, että rakennukset haluttiin säilyttää osana maisemaa eikä eristää muusta ympäristöstään.⁵⁶ Tiilikappelin rakentaminen keskelle Ylistaron kylää, tien ja talojen siirtäminen sekä perunamaan muuttaminen puistoksi on aikanaan muuttanut ympäristöä radikaalisti ja eristänyt saarnahuoneen ympäristöstään. Muutos on ilmeisesti ollut positiivinen, koska alue on myöhemmin nimetty valtakunnallisesti merkittäväksi rakennetuksi kulttuuriympäristöksi.

Kaltevalla pinnalla

Maaperä osoittautui kuitenkin lujuudeltaan liian heikoksi kappelille, joka alkoi varsin pian kallistua kohti jokea. Räystäältä tippuvan veden avulla mitattu kallistuma oli jo 1920-luvulla 11 cm. Kappeli sijaitsee Kokemäenjoen rannalla ulkokaarteessa, jota virtaukset kuluttavat. Tämän lisäksi jokeen, hieman kap-

pelista ylävirtaan, valmistui 1940-luvulla voimalaitos, joka aiheuttaa veden pinnan korkeuden ja virtaaman vaihtelua alajuoksulla.⁵⁷

Vuonna 1965 paikalla vieraili Muinaistieteellisen toimikunnan edustajia, jotka totesivat kappelin olevan lähes sortumavaarassa. Rakennus oli selvästi kallistunut ja sen seinissä oli pahoja halkeamia. Muinaistieteellinen toimikunta lähestyi Kokemäen seurakuntaa tiukkasävyisellä kirjeellä, jossa vaadittiin seurakuntaa ryhtymään välittömästi toimenpiteisiin kappelin romahdusvaaran torjumiseksi.⁵⁸

Tässä vaiheessa kuitenkin huomattiin, että rakennuksella ei ole varsinaista omistajaa, jolle korjausvastuun voisi osoittaa. Kokemäen seurakunnan mukaan rakennuksen omistaja oli tuomiokapituli. Tuomiokapituli ei kuitenkaan halunnut rakennusta nimiinsä ja teetti asiasta perusteellisen selvityksen. Kappelin alue oli ollut mukana Ylistaron lohkokunnan osittaisessa isonjaonjärjestelyssä vuonna 1906 ja silloin siitä oli muodostettu Pyhän Henrikin muistopatsasalue -niminen jakokunnan yhteisomistukseen jäävä alue. Omistajaa rakennukselle ei kuitenkaan pystytty osoittamaan.⁵⁹ Seurasi vuosia kestänyt kirjeenvaihto Turun tuomiokapitulin, Kokemäen seurakunnan ja Muinaistieteellisen toimikunnan välillä, jossa selviteltiin kappelin omistussuhteita, tarvittavia korjaustoimenpiteitä ja niistä koituvia kustannuksia. Kirjeenvaihtoon osallistui myös Turun ja Porin läänin rakennustoimisto, Kokemäen kauppalanhallitus, kulttuurilautakunta, Kokemäki Seura ja Lions Club. Kaikki olivat rakennuksesta huolissaan, mutta kukaan ei halunnut ottaa vastuuta korjauksista.⁶⁰

Vuonna 1975 luotilangalla tehdyn mittauksen mukaan rakennuksen kallistuma oli 21,5 cm. Samana vuonna perustusten vaurioista neuvoteltiin Museoviraston sekä Kokemäen seurakunnan ja kauppalan kesken. Näkemykset tarvittavista toimenpiteistä vaihtelivat: Museoviraston mielestä kallistuminen oli hidastunut ja halkeamat vanhoja eli sortumavaaraa ei enää ollut. Kunnan ja seurakunnan edustajat puolestaan ehdottivat jopa koko suojarakennuksen purkamista ja uudelleen rakentamista.⁶¹ Tässä vaiheessa keskusteltiin alustavasti myös siitä mahdollisuudesta, että Pyhän Henrikin kappeli siirtyisi Museoviraston hallintaan.

Vuonna 1976 kappelilla tehtiin kiireellisiä kunnostustöitä, joiden tilaajana ja valvojana toimi Museovirasto. Perustuksia vahvistettiin oviaukon kohdalta ja seinien halkeamia täytettiin.⁶² Museovirasto teki vuonna 1983 Opetusministeriölle esityksen, jonka mukaan Piispa Henrikin saarnahuone suojarakennuksineen otettaisiin kansallisena muistomerkkinä Museoviraston hallintaan. Kokemäen kaupunki ja seurakunta lupautuivat huolehtimaan ympäröivän alueen hoidosta ja kohteen matkailukäytöstä.⁶³ Kappelin maapohjan omistusasia ratkesi vasta vuonna 2015, jolloin Maanmittauslaitos järjesti alueella kiin-

Kuva 4. Kappeli oli selvästi kallistunut joelle päin vuonna 2009. Kuva: Niina Uusi-Seppä.

teistönmääritystoimituksen. Siinä päätettiin, että alueesta muodostetaan kiinteistö, jonka omistaa valtio ja jota hallinnoi Senaatti-kiinteistöt.⁶⁴

Museovirasto alkoi mitata kappelin kallistumaa säännöllisesti vuonna 1999.⁶⁵ 2000-luvulla kappelin kallistuminen herättää edelleen huolta ilmastomuutoksen mukanaan tuomien lisääntyvien sateiden ja tulvien vuoksi. Vuosina 2008–2009 alueella selvitettiin maaperän laatua ja kantavuutta.⁶⁶

Sen jälkeen on tehty perustus-

ten vaurioitumisen ja korjauksen kartoitus ja vihdoin vuonna 2018 kappelin tontin kohdalla toteutettiin Kokemäenjoen rantapenkereen erosiosuojaus.⁶⁷ Kappelin perustusten vahvistamiseen ja kallistumisesta aiheutuneiden vaurioiden korjaamiseen ei vielä ole saatu määrärahoja.

Tahaton ja tahallinen monumentti

Taidehistorioitsija Alois Riegl (1858–1905) jakoi suojelukohteet tietoisesti tehtyihin ja tahattomiin. Tietoisesti tehty muistomerkki on pystytetty tiettyä tarkoitusta varten muistuttamaan tulevia sukupolvia menneistä henkilöistä ja tapahtumista. Tahaton monumentti on esimerkiksi rakennus, joka on tehty käytännön tarpeisiin ja saanut vasta myöhemmin historiallisia arvoja. Rieglin mukaan tietoisin muistomerkin arvon määrittelevät *muut*, kun taas tahattoman muistomerkin arvot ovat *meidän* määriteltävissämme.⁶⁸ Pyhän Henrikin saarnahuoneessa ja kappelissa yhdistyvät molemmat muistomerkit.

Alun perin aitaksi tehty saarnahuone on tahaton muistomerkki. Paikalliset ihmiset ovat määritelleet sen arvot vuosisatojen saatossa kiinnittämällä vanhaan aittaan suullista perimätietoa piispa Henrikin vierailusta. Paikalla käyneet pyhiinvaeltajat ovat vahvistaneet näitä arvoja. Saarnahuoneen suo-

jaksi rakennetun kappelin arvot taas on määritelty hallinnollisesti jo suunnitteluvaiheessa, mistä kertoo sekin, että rakennuksesta on käytetty nimityksiä muistomerkki ja muistopatsas. Hankkeen toimijoina olivat kaksi kirkkoherraa, tuomiokapituli ja senaatti.

Tarkoituksellisen monumentin on määrä kestää ikuisesti, koska se on julistettu suojelluksi jo etukäteen.⁶⁹ Muistomerkkejä rakentaessa pitäisikin miettiä myös kohteen ylläpitoa. Saarnahuone oli säilynyt vuosisatoja, mutta kun se päätettiin suojella kansallisena muistomerkkinä, ylläpidosta tuli ongelma. Ongelmia aiheuttivat kallistumisen lisäksi luonnonilmiöt kuten myrskyt ja ilkivalta. Puisto jäi hoitamatta ja oli parissa vuodessa ”ruokottomassa” kunnossa.⁷⁰ *Sanomia Turusta* pohti rakennuksen ylläpitoa jo rakennusvaiheessa:

”Kokemäkiläiset voivat aina kehuen kerskata tästä pitäjässänsä olevasta koreasta rakennuksesta. Koko Suomen kansan omaisuus tämä rakennus tosin on; mutta kansa on tämän omaisuutensa Kokemäelle antanut holhottavaksi. Eikös he sitä hoitaisi. Olispa siinä mielestämme vähän häpiällistäkin, jos he sen korjuun ja ylöspitoon muitten apua edes pyytäisivät.”⁷¹

Yhteinen perintö

Matti Riihimäki on käsitellyt väitöskirjassaan kulttuurimaisemaa ja sen hoitamista yhteisomistajuusresurssina. Riihimäen mukaan yhteisön osallistumisen yhtenä ehtona voidaan pitää maisemasuhdetta, joka sisältää yhteisomistuksen piirteitä. Yhteisomistuksen toimivuudelle on edellytyksenä suhteellisen pienet, vakaat ja sisäisesti homogeeniset ryhmät jaettuine tarpeineen ja normeineen.⁷²

Anna Sivula on kirjoittanut kulttuuriperintöyhteisön kokemasta osallisuudesta jaettuun historiaan ja siihen liittyviin menneisyyden jälkiin. Osallisuuden kokemus on omistussuhteesta riippumaton.⁷³ Osallisuuden kokemisella on ollut varmasti suuri merkitys myös saarnahuoneen säilyttämisessä. Etäännyttikö hallinnollinen suojele saarnahuoneen paikallisesta yhteisöstä?

Saarnahuoneen arvot ovat liittyneet kansanomaiseen uskonnollisuuteen, ikään ja yhteisön jaettuun historiaan. Ikä on helposti hyväksyttävä arvo, joka ei riipu makuasioista. Mitä vanhempi rakennus, sitä helpompaa sen suojeleminen on perustella.⁷⁴ Saarnahuoneen koettu pyhyys on varmasti myös kannustanut huolehtimaan siitä. Kertomusten mukaan rakennuksessa on tapahtunut monia ihmeitä ja sairaat ovat parantuneet rukoillessaan siellä.⁷⁵ Forsiuksen mukaan rakennusta ylläpidettiin 1600-luvulla, koska paikalla kävi runsaasti pyhiinvaeltajia.⁷⁶ 1700-luvun lähteiden mukaan saarnahuoneen merkitys py-

hiinvaelluskohteena oli hiipunut.⁷⁷ Samalla oli ilmeisesti loppunut myös rakennuksen järjestelmällinen hoito.

Oliko rakennuksen ylläpidossa kyse arvoista ja uskonnollisuudesta, taloudellisista intresseistä vai velvollisuudesta? Ihmeaparantumista tarjoava rakennus on ollut varmasti rahanarvoinen vetonaula pienelle paikkakunnalle. Yhteisö on todennäköisesti hyötynyt saarnahuoneen ylläpidosta matkailijoiden tuomien tulojen kautta. Kun matkailijat vähenivät, myös hoidon perinne loppui.

Toisaalta saarnahuoneen korjaaminen on voinut olla kyläläisille velvollisuus, joka on vain hoidettu mahdollisimman nopeasti ja halvalla vanhoja purkuhirsiiä käyttäen ja kaikkea ylimääräistä vaivaa vältellen. Tämäkin vaihtoehto voi tulla mieleen, kun katselee hirsien veistojälkeä ja liitoksia. Varma vastaus jäänee arvoitukseksi kuten niin moni muukin asia Pyhän Henrikin tarinassa. Hallinnollinen suojele poisti asukkailta vastuun rakennuksen ylläpidosta, mutta ei tuonut selkeää ratkaisua hoidon jatkuvuudelle.

SAMMANDRAG

Ett monument över Henrik – värden av Sankt Henriks byggnadsarv

Sankt Henriks kapell står på en älvbrant vid Kumo älv på den forntida handelsplatsen Telje i Kumo. Enligt tradition predikade och övernattade Finlands första biskop Henrik i denna lilla bod av timmer på 1150-talet. Enligt legenden var Henrik biskop i Uppsala och hade kommit till Egentliga Finland tillsammans med kung Erik i anslutning till det så kallade första korståget. Henrik stannade i Finland för att sprida kristendomen och organisera de kyrkliga förhållandena, men dräptes inom kort av en lokal bonde. Efter sin martyrdöd blev Henrik ett helgon, och han betraktas som Finlands nationalhelgon än i dag.

Ortens invånare reparerade och underhöll den anspråkslösa boden i flera århundraden, vilket vittnar om byggnadens betydelse för lokalsamhället. På 1830-talet fattades beslut om att skydda predikohuset som ett nationellt minnesmärke, och det blev ett av Finlands första skyddade byggnader. För att skydda predikohuset byggdes ett kapell av tegel omkring det. Även kapellet utsågs sedermera till ett skyddsobjekt.

Artikeln studerar historien av skyddet av Sankt Henriks predikohus och kapell med hjälp av arkiv- och litteraturkällor. Bevarandet av predikohuset från medeltiden till våra dagar, processen för att skydda boden tillsammans med bygget av det omgivande kapellet på 1800-talet och de båda byggnadernas reparationshistoria på 1900-talet visar hur principerna för skyddet har förändrats. Artikeln diskuterar också lokalsamhällets delaktighet i det historiska landskapet oberoende av ägarförhållandena, och betydelsen av denna delaktighet för bevarandet av kulturarvet.

Varför skötte invånarna om byggnaden? Möjliga orsaker är gemensamma värderingar, identitet, religion, ekonomiska intressen och plikt. Genom det administrativa skyddet togs ansvaret för byggnadens underhåll från invånarna, men beslutet medförde ingen klar lösning för underhållets kontinuitet.

ABSTRACT**A Monument for St. Henry
– Safeguarding the Architectural Heritage of St. Henry**

St. Henry's Chapel is located on the bank of river Kokemäenjoki, in the ancient Teljä trading post in Kokemäki. According to tradition, Finland's first Bishop Henry preached and stayed in a small log granary in this location. According to the legend, Henry was a bishop from Uppsala who accompanied King Eric of Sweden to Southwest Finland on his first so-called crusade. Henry remained in Finland to spread the Christian faith and to establish the church. He was, however, soon murdered by a local peasant. After his martyrdom, Henry was declared a saint and is today regarded as the national saint of Finland.

Locals continued to restore and preserve the modest granary for centuries, which is indicative of the building's significance to the community. In the 1830s, the granary was declared a national monument and thus became one of the first protected buildings in Finland. A brick chapel was constructed to protect the granary and was also given protected status at a later state.

The article examines the history of the protection of St. Henry's Chapel and granary with the help of archival and literary sources. The preservation of the granary from the Middle Ages until today, the protection process in the nineteenth century, including the construction of a protective building, and the restoration of both buildings in the twentieth century represent a paradigm shift in our approach to architectural protection. The article also discusses community participation in historical landscapes, independent of ownership, and its significance for the conservation of cultural heritage.

Why did locals preserve the building? Possible reasons include shared values, identity, religion, economic interests or duty. State protection removed the locals' responsibility for the maintenance of the building. It did not, however, lead to the creation of a clear strategy for continued preservation.

Viitteet

- 1 <https://www.kyppi.fi/to.aspx?id=130.200068>.
- 2 Lilius 2014, s. 30–31.
- 3 Sivula 2015, s. 57.
- 4 Mattinen 2020.
- 5 Heikkilä 2005, s. 16; Salminen 2007, s. 36.
- 6 Heikkilä 2005, s. 16 ja 21.
- 7 Heikkilä 2005, s. 22.
- 8 Uusi-Seppä 2009, s. 4.
- 9 Salminen 2007, s. 36–38; Uusi-Seppä 2009 s. 5.
- 10 Järvinen ja Timonen 2015, s. 321–322.
- 11 Järvinen ja Timonen 2015, s. 334–335.
- 12 Salminen 2007, s. 39.

- 13 <https://pyhiinvaellusinfo.wordpress.com/>. Luettu 8.3.2020.
- 14 Rahola 2019, s. 22.
- 15 Vuojala 2014, s. 129.
- 16 Rahola 2019, s. 31.
- 17 <https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/2010/20100498>. Luettu 8.3.2020.
- 18 Borgå Tidning 11.12.1841, KA.
- 19 Jokipii 2007, s. 15.
- 20 Salminen 2007, s. 45.
- 21 Salminen 2007, s. 43.
- 22 Ruotsin kielessä bod tarkoittaa aittaa.
- 23 Jokipii 2007, s. 20.
- 24 Valonen 1958, s. 83.
- 25 Jokipii 2007, s. 8.
- 26 Zetterberg 1990, Puputti 2003.
- 27 Uusi-Seppä 2009, s. 11.
- 28 Salminen 2007, s. 35.
- 29 Rahola 2019, s. 22.
- 30 Erwe 2011, s. 12–13.
- 31 Drake 2011, s. 10.
- 32 Mattinen 2014, s. 150.
- 33 mm. Häyrynen 2005, s. 140, Knuutila 2007, s. 9.
- 34 Rahola 2019, s. 46.
- 35 Salminen 2007, s. 30–31.
- 36 Salminen 2007, s. 31.
- 37 Salminen 2007, s. 31.
- 38 Salminen 2007, s. 32.
- 39 Jokipii 2007, s. 24.
- 40 Jokipii 2007, s. 24–25.
- 41 Salminen 2007, s. 34–35.
- 42 Salminen 2007, s. 35 ja Raimo Ranta 1971 (KSA).
- 43 Jokipii 2007, 34–35.
- 44 Jokipii 2007, s. 10.
- 45 Borgå Tidning 11.12.1841, KA.
- 46 Helsingfors Tidning 8.11.1848, KA.
- 47 Raportti 31.10.1929, MV.
- 48 Kivistön raportti 25.4.1953, MV.
- 49 Suvanto 1973, s. 377.
- 50 Puhakka Jani 14.11.2019.
- 51 Reino Mattilan piirroksissa on kuvattu hirsien mitat, varaukset ja liitokset yksityiskohtaisesti. Piirustukset löytyvät Museoviraston rakennushistorian osaston piirustusarkistosta ja Niilo Valosen valokuvat kansatieteen kuva-arkistosta.

- 52 Uusi-Seppä 2005, konservointikertomus, MV.
 53 <http://www.valtiollerakennettu.fi/tietoa-ja-lahteita/sanasto>. Luettu 7.3.2020.
 54 Rahola 2019, s. 62.
 55 Kaila 1979, s. 27.
 56 Huttunen 2019, s. 18–19.
 57 Satakunnan kansa 17.2.1974.
 58 Kirje Muinaistieteelliseltä toimikunnalta Kokemäen seurakunnalle 16.6.1965 (MV, KSA).
 59 Ranta, Tuomiokapitulin kirje Kokemäen srk:lle 2.3.1971, KSA.
 60 Uusi-Seppä 2009, s. 16, Järvinen 2010, s. 65.
 61 Matkakertomus 3.4.1975, MV.
 62 Raatikainen, Korjausohjelma 27.5.1976, MV.
 63 Museoviraston kirje Opetusministeriölle 7.4.1983, Kokemäen kaupunginhallituksen pöytäkirja 7.3.1983, MV, KSA.
 64 <https://yle.fi/uutiset/3-8396709>. Luettu 15.3.2020.
 65 Uusi-Seppä 2003.
 66 Uusi-Seppä 2009, s. 82.
 67 https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/rapea/read/asp/r_kohde_det.aspx?KOHDE_ID=200068, Luettu 27.5.2020, Ulrika Nummelin, sähköposti 5.4.2018.
 68 Rahola 2019, s. 21.
 69 Mattinen 2014, s. 146.
 70 Salminen 2007, s. 46 ja Hämäläinen 2.9.1859, KA.
 71 Sanomia Turusta 11.11.1851, KA.
 72 Riihimäki 2019, s. 328.
 73 Sivula 2015, s. 64–65.
 74 Mattinen 2014, s. 147.
 75 Jokipii 2007, s. 16–17.
 76 Salminen 2007, s. 36.
 77 Salminen 2007, s. 44.

Lähteet

Arkistot

Museoviraston rakennushistorian osaston arkisto (MV), Helsinki.

Kenttämää 27.5.1953, Raportti Muinaistieteelliselle toimikunnalle, MV.

Kivistö 25.4.1953, Raportti Muinaistieteelliselle toimikunnalle, MV.

Kokemäen kaupunginhallituksen pöytäkirja 7.3.1983, MV.

Matkakertomus 3.4.1975, ei nimeä, MV.

Museoviraston kirje Opetusministeriölle 7.4.1983, MV.

Raatikainen 27.5.1976, Korjausohjelma, MV.

Raportti Muinaistieteelliselle toimikunnalle, Hist.os. 31.10.1929, tekijän nimi puuttuu, ilmeisesti Rinne, MV.

Kokemäen seurakunnan arkisto (KSA), Kokemäki.

Kirje Muinaistieteelliseltä toimikunnalta Kokemäen seurakunnalle 16.6.1965, KSA.

Kirje Turun arkkihiippakunnan tuomiokapitulilta Kokemäen seurakunnalle 2.3.1971, liitteenä Raimo Rannan selvitys Piispa Henrikin muistokappelin maa-alueen omistuksesta. KSA.

Satakunnan Kansa 17.2.1974, KSA.

Painamattomat lähteet

Järvinen, Mika 2010. *Pyhän Henrikin kappeli, Perustusten vaurioitumisen ja korjauksen kartoitukset*. Opinnäytetyö. Jyväskylän ammattikorkeakoulu.

Knuutila, Jyrki 2007. *Pyhän Henrikin kultti ja sen merkitys*. Juhlaesitelmä Kokemäellä 16.6.2007.

Mattinen, Maire 2020. Rakennetun kulttuuriperinnön aineettomat ulottuvuudet -seminaari 28.11.2019. ICOMOS jäsentiedote 1/2020.

Puputti, Anna-Kaisa 2003. *Piispa Henrikin saarnahuone Kokemäellä – dendrokronologinen iänmäärittäminen ja saarnahuoneen kulttuuriset merkitykset 1470–2003*. Proseminaari. Oulun yliopisto.

Uusi-Seppä, Niina 2005. *Pyhän Henrikin kappelin vauriokartoitus ja muita raportteja 2003–2005*.

Uusi-Seppä, Niina 2009. *Pyhän Henrikin kappeli. Rakennushistoriaselvitys*. Raportti Museovirastolle.

Uusi-Seppä, Niina 2015. *Pyhän Henrikin saarnahuoneen vauriokartoitus*.

Zetterberg, Pentti 1990. *Piispa Henrikin saarnahuoneen iänmäärittäminen, dendrokronologiset ajoitukset*. Dendrokronologian laitoksen ajoituseloste 35. Joensuun yliopisto.

Tiedonannot

Nummelin, Ulrika, A-Insinöörit, sähköpostiviesti 5.4.2018.

Verkkolähteet

Borgå Tidning 11.12.1841, KA <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/390079?page=2>. Luettu 15.3.2020

Helsingfors Tidning 8.11.1848, KA <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/494695?page=1>. Luettu 15.3.2020.

<http://www.valtiollerakennettu.fi/tietoa-ja-lahteita/sanasto>. Luettu 7.3.2020.

<https://pyhiinvaellusinfo.wordpress.com>. Luettu 8.3.2020.

https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/rapea/read/asp/r_kohde_det.aspx?KOHDE_ID=200068. Luettu 1.6.2020.

<http://kulttuuriperintointoinventointi.blogspot.com/2015/06/kun-keisari-kainuussa-kavi.html>. Luettu 27.5.2020.

Hämäläinen 2.9.1859, KA <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/388320?page=1>. Luettu 12.6.2020.

Laki rakennusperinnön suojelemisesta 4.6.2010/498, <https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/2010/20100498>. Luettu 8.3.2020.

Puhakka, Jani 2019. *Myrkytetty puu – Seurasaaaren vaaralliset haitta-aineet*. Valtio restauroi II -seminaari Suomenlinnassa 14.11.2019. Tallenne. <https://www.museovirasto.fi/fi/kulttuuriymparisto/kulttuuriymparistopalvelut-tehtavat-ja-yhteistyo/kulttuuriymparistopalveluiden-tilaisuudet-ja-tapahtumat/valtio-restauroi-restaurointien-esittelypaivat>. Katsottu 1.3.2020.

Sanomia Turusta 11.11.1851, KA <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/481153?page=6>. Luettu 14.3.2020.

YLE uutiset <https://yle.fi/uutiset/3-8396709>. Luettu 15.3.2020.

Kirjallisuus

Drake, Knut 2011. *Errare humanum est. Asiasta2. Kirjoituksia restauroinnista ja rakennussuojelusta*, s. 8–10. Toim. Lauri Putkonen. Museovirasto, Rakennustieto OY, Helsinki.

Erwe, Marjatta 2011. *Dramatiikkaa ja arkipäivää arvokiinteistöjen parissa. Asiasta2. Kirjoituksia restauroinnista ja rakennussuojelusta*, s. 11–14. Toim. Lauri Putkonen. Museovirasto, Rakennustieto OY, Helsinki.

Heikkilä, Tuomas 2005. *Pyhän Henrikin legenda*. SKS, Helsinki.

Huttunen, Marko 2019. *Myllymäen torpan restaurointikirja*. Arkkitehtitoimisto Livady, Helsinki.

Häyrynen, Maunu 2005. *Kuvitettu maa. Suomen kansallisen maisemakuvaston rakentuminen*. SKS, Helsinki.

Jokipii, Mauno 2007. Piispa Henrikin saarnahuone ja muistokappeli Kokemäellä. *Osattiin ennenkin*. s. 8–31. Satakunta kotiseutututkimuksia XXIV. Satakunnan historiallinen seura.

Järvinen, Irma ja Timonen, Senni 2015. *Pyhän Henrikin tiellä – mitä kansan muisti kertoo? Suomalaisten pyhiinvaellukset keskiajalla*, s. 321–340. Toim. Katajala-Peltomaa, Sari; Krötzl Christian; Meriluoto-Jaakkola, Marjo. SKS.

Kaila, Panu; Vihavainen, Tuija; Ekbom, Per 1979. *Rakennuskonservointi. Museokohteena säilytettävien rakennusten korjausopas*. Suomen museoliiton julkaisu 27.

Lilius, Henrik 2014. Miksi vaalimme aineellista kulttuuriperintöä? *Rakennussuojelu Ajassa. Pohdintoja rakennetun ympäristön suojelusta*, s. 29–32. Toim. Kovanen, Kirsti; Ehrström, Margaretha; Häyrynen, Maunu; Vepsä, Marjo ja Kivilaakso, Aura. ICOMOS Suomen osasto r.y.

Mattinen, Maire 2014. Aika merkitsee. *Rakennussuojelu Ajassa. Pohdintoja rakennetun ympäristön suojelusta*, s. 145–156. Toim. Kovanen, Kirsti; Ehrström, Margaretha; Häyrynen, Maunu; Vepsä, Marjo ja Kivilaakso, Aura. ICOMOS Suomen osasto r.y.

Rahola, Ulla 2019. *Hylkäämisestä huolenpitoon. Suomalaisten antiokirkkojen antikvaariset korjaukset*. Aalto yliopisto, taiteiden ja suunnittelun korkeakoulu. Helsinki.

Riihimäki, Matti 2019. *Polkuja maisemaan – maiseman polkuja. Maisemanhoitoalueet kulttuurimaiseman suojelun välineinä*. Turun yliopiston julkaisu. Turku.

Salminen, Tapio 2007. *Joki ja sen väki. Kokemäen ja Harjavallan historia jääkaudelta 1860-luvulle*. Jyväskylä.

Salo, Unto 1999. *Kotimaakuntamme Satakunta*. Satakuntaliitto, sarja A:245. Pori.

Sivula Anna 2015. Tilaushistoria identiteettityönä ja kulttuuriperintöprosessina. Paikallisen historiapolitiikan tarkastelua. *Kulttuuripolitiikan tutkimuksen vuosikirja 2015*, s. 56–69. Kulttuuripolitiikan tutkimuksen seura r.y.

Suvanto, Seppo 1973. *Satakunnan historia III, keskiaika*. Pori.

Valonen, Niilo 1958. *Turun viemärikaivantolöydöistä*. Turun kaupungin historiallinen museo. Vuosijulkaisu 1956–57. Turku.

Vuojala, Petri 2014. Paradoxseja. Ajatuksia arvoista ja arvojen arvotuksesta restauroinnissa. *Rakennussuojelu ajassa. Pohdintoja rakennetun ympäristön suojelusta*, s. 129–136. Toim. Kovanen, Kirsti; Ehrström, Margaretha; Häyrynen, Maunu; Vepsä, Marjo ja Kivilaakso, Aura. ICOMOS Suomen osasto r.y.